

Arcana tabularii

Tanulmányok
Solymosi László tiszteletére

I. kötet

Szerkesztette:
BÁRÁNY ATTILA – DRESKA GÁBOR – SZOVÁK KORNÉL

Budapest–Debrecen
2014

A kötet megjelenését
a Magyar Tudományos Akadémia, a Debreceni Egyetem,
az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara,
a Pázmány Péter Katolikus Egyetem támogatta.

Felelős kiadó: PAPP KLÁRA

Borító, kötéstervezés és tipográfia: LENGYEL JÁNOS

Címlapfotó: KÖVESDI RÓKA LAJOS

Nyomdai előkészítés, tördelés: HERMÁN ZSUZSA

A borítón:

A veszprémi Gizella-kápolna apostolfreskói a 13. századból

© Szerzők 2014

ISBN 978-963-473-760-5ö

ISBN 978-963-473-746-9

Nyomdai munkák: Kapitális Kft. Debrecen

Felelős vezető: Kapusi József

Tartalom

Tabula gratulatoria	9
Lecturis salutem!	11
A kötetek szerkesztéséről és szerkezetéről	15
Rövidítések jegyzéke	17

DIPLOMATICA – OKLEVELEK, LEVÉLTÁRAK

BLÁHOVÁ, MARIE	
<i>Vera ac falsa discernere</i> in the Přemyslid Czech Lands (until 1306)	21
BOGDÁNDI ZSOLT	
A két váradi hiteleshely a 16. század első felében	31
DRESKA GÁBOR	
Jegyzetkönyv, mintakönyv, tankönyv. A Magyi-formulárium	43
ÉRSZEGI GÉZA	
<i>Bulla ipsa falsa esse videtur</i>	53
GUYOTJEANNIN, OLIVIER	
Gouverner par procurations: Une coupe de la pratique diplomatique dans la France de 1317	69
HORVÁTH RICHÁRD – NEUMANN TIBOR – PÁLOSFALVI TAMÁS – C. TÓTH NORBERT	
Németi Pál budai kanonok, majd bozóki prépost levelesládája. Magyar vonatkozású középkori oklevelek feltárása Morvaországban	85
KÖRMENDI TAMÁS	
Ki volt az országbíró 1293 tavaszán? Megjegyzések Marcell alországbíró pecsétje kapcsán	117
LŐVEI PÁL – TAKÁCS IMRE	
Egy 1358. évi dubrovniki sokpecsétetes oklevél pecsétjei	131
NICOLAJ, GIOVANNA	
Note di terminologia diplomatica: <i>originale, autentico</i>	147

SIMON ZSOLT	
Adatok szent Szaniszló, Kriszpin, Otilia, Praxedis és Rókus középkori magyarországi tiszteletéhez	157
STIELDORF, ANDREA	
Arenen und Narrationes in den Gründungsurkunden für die mitteleuropäischen Universitäten des 14. Jahrhunderts	175
SÜTTŐ SZILÁRD	
„Érdemdús” oklevelek. A részletező középkori magyar <i>narratiók</i> problémáihoz	187
ECCLESIASTICA – AZ EGYHÁZ ÉS INTÉZMÉNYEI	
BUBNÓ HEDVIG	
Az „élvezet veszedelme” és a „lélek haszna” között	201
GÁLFI EMŐKE	
Az erdélyi káptalan oltárosai és hiteleshelyi munka a középkor végén ...	211
JACZKÓ SÁNDOR	
A késő középkori hazai zsinati határozatok ünneplistái	223
KERTÉSZ BALÁZS	
A Gyulaiak és a ferencesek	235
KISS GERGELY	
Az esztergomi érsek néhány késő középkori kiváltságlevelének háttéréről	249
LUPESCU MAKÓ MÁRIA	
The Reform of the Monastic Orders in Late Medieval Transylvania	263
SÁGHY MARIANNE	
Szentírás és szent-írás Sulpicius Severus Szent Márton-életrajzában	279
SZOVÁK KORNÉL	
A kamonci oltárosok egyezsége	291
SZUROMI SZABOLCS ANZELM O.PRAEM.	
A püspökökre vonatkozó egyházfegyelem a <i>Decretum Burchardi</i> <i>Wormatiensis</i> ben	307
THOROCZKAY GÁBOR	
A messziről jött királyné prépostsága. A hajszentlőrinci társaskáptalan korai története (1342-ig)	321
TÖRÖK JÓZSEF	
Harangszó a középkori Magyar Királyságban	337

VALTER ILONA

- Újabb adatok a pásztói Szent Lőrinc-plébániatemplom
építéstörténetéhez 349

SOCIALIA – BIRTOKOK, FALVAK, POLGÁROK

FELD ISTVÁN

- Az erdőispánságok várai az Árpád-kori Magyarországon 369

GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS

- Civitas* vagy *oppidum*? Szempontok 15. századi mezővárosaink jogi
terminológiájának vizsgálatához 391

MÉSZÁROS ORSOLYA

- A városi régészeti kutatás nehézségei a millennium után.
Esettanulmány a Dunakanyar két városából, Vácról és Visegrádról 405

NÓGRÁDY ÁRPÁD

- Sáros megye egyházas települései a 14. század elején 415

PETROVICS ISTVÁN

- Gurman Kristóf Pék-utcai háza 429

SZENDE KATALIN

- A magyar városi írásbeliség kezdetei 435

ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS

- Torvaj, a bakonybéli apátság kora Árpád-kori Vas megyei birtoka 459

Arcana tabularii

Tanulmányok
Solymosi László tiszteletére

II. kötet

Szerkesztette:
BÁRÁNY ATTILA – DRESKA GÁBOR – SZOVÁK KORNÉL

Budapest–Debrecen
2014

A kötet megjelenését
a Magyar Tudományos Akadémia, a Debreceni Egyetem,
az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara,
a Pázmány Péter Katolikus Egyetem támogatta.

Felelős kiadó: PAPP KLÁRA

Borító, kötésterv és tipográfia: LENGYEL JÁNOS

Címlapfotó: KÖVESDI RÓKA LAJOS

Nyomdai előkészítés, tördelés: HERMÁN ZSUZSA

A borítón:

A veszprémi Gizella-kápolna apostolfreskói a 13. századból

© Szerzők 2014

ISBN 978-963-473-760-5ö

ISBN 978-963-473-759-9

Nyomdai munkák: Kapitális Kft. Debrecen

Felelős vezető: Kapusi József

Tartalom

DYNASTICA – KIRÁLYOK ÉS ORSZÁGOK

BÁRÁNY ATTILA	
Követjelentés Magyarország állapotairól 1521-ből	483
BENKŐ ELEK	
<i>Reginam occidere</i>	495
CSUKOVITS ENIKŐ	
Magyarországi Károly, a mesebeli királyfi	513
E. KOVÁCS PÉTER	
Magyar zsoldosok Sienában	521
GYÖRKÖS ATTILA	
Pierre Choque Magyarországról szóló francia útleírásának (1502) kéziratai és képi ábrázolásai	543
HÄRTEL, REINHARD	
Die Ungarneinfälle in Friaul. Schriftquellen und regionale Historiographie	551
KORDÉ ZOLTÁN	
Dengelegi Pongrác János harmadik vajdai ciklusa Erdélyben (1475–1476)	567
NAGY BALÁZS	
Párhuzamok és eltérések. A Luxemburg-dinasztia csehországi és magyarországi uralkodásának kezdete	583
PAJORIN KLÁRA	
Mátyás király és Marsilio Ficino magyar hívei az 1472. évi összeesküvés után	593
PROKOPP MÁRIA	
Árpád-házi Mária nápolyi királyné művészetpártolása	607
SKORKA RENÁTA	
Rokonok és szövetségesek. I. Károly és a Habsburg hercegek együttműködése az interregnum éveiben	625
TÓTH KRISZTINA	
Még egyszer Zách Felicián merényletéről	639

LITTERALIA – KRÓNIKÁSOK, HUMANISTÁK, JOGÁSZOK

BAGI DÁNIEL	
Haraggal és elfogultsággal? Czarnkowi János krónikája Nagy Lajos krakkói uralmáról	655
BERTÉNYI IVÁN	
Tanulságos perjogi megoldások 1340-ből Sebes mester és a pozsonyi káptalan határvitájában	671
BRADÁCS GÁBOR	
Antiszemitizmus a középkori pápa-császár krónikákban	681
HOFFMANN ISTVÁN	
Megjegyzések a személynevekkel azonos alakú helynevekről	693
KRISTÓF ILONA	
<i>Eruditio ac lepor.</i> Humanizmus a Mohács előtti Váradon	705
MIKÓ GÁBOR	
Szent István király törvényeinek legrégebb kézirata. Az Admonti kódex	723
MOLNÁR PÉTER	
Az ún. Pécsi Egyetemi Beszédek egyik forrásáról. Az arisztotelészi inspirációjú politikai elmélet lehetőségei Magyarországon a 13. század második felében	733
RÁCZ GYÖRGY	
Anonymus Velek kapitánya. Településtörténet és krónikakutatás	743
ROKAY PÉTER	
A Szabolcs név egy lehetséges jelentéséről	757
SARBAK GÁBOR	
Gyöngyösi Gergely mintái	765
TÓTH ENDRE	
Miért <i>király</i> lett Szent István?	775
TRINGLI ISTVÁN	
A magyar szokásjog első összefoglalói a mezei károkról	793
VESZPRÉMY LÁSZLÓ	
Korhűség és forrásérték a magyar Krónika egyes fejezeteiben	809

OECONOMICA – KERESKEDELEM ÉS GAZDASÁG

DRASKÓCZY ISTVÁN	
A kőszó bányászat átalakulása Erdélyben az Árpád-korban	825

F. ROMHÁNYI BEATRIX	
Késő középkori számadáskönyvek, a koldulórendi kolostorok gazdálkodásának tükrői	837
GRYNAEUS ANDRÁS – SOLYMOSI KATALIN	
Adatok a növényi bőrcserzés kutatásához a középkori Magyar Királyság területén	855
PÓSÁN LÁSZLÓ	
Rabszolgák a középkori Baltikumban	873
SZENDE LÁSZLÓ	
Bencés kolostorok kézművessége az Árpád-kori Magyarországon	887
WEISZ BOGLÁRKA	
Kassa kereskedelmi életének jogi háttere a középkorban	899

BIBLIOGRAPHIA

Solymosi László tudományos irodalmi munkássága	911
--	-----

Rövidítések jegyzéke

- AO = Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. I–VI. (1301–1357) Szerk. Nagy Imre. Bp. 1878–1891.; VII. (1358–1359) Szerk. Tasnádi Nagy Gyula. Bp. 1920. (Magyar történelmi emlékek. Monumenta Hungariae Historica. Első osztály: Okmánytárak.)
- AOklt. = Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. I–XV. (1301–1331), XVII. (1333), XIX–XXIX. (1335–1344), XXXI. (1347), XXXIV. (1350), XXXVIII. (1354) Szerk. Almási Tibor, B. Halász Éva, Blazovich László, Géczi Lajos, Kőfalvi Tamás, Kristó Gyula, Makk Ferenc, Piti Ferenc, Sebők Ferenc, Teiszler Éva, Tóth Ildikó. Bp.–Szeged 1990–2013.
- ÁUO = Árpádkori új okmánytár. I–XII. Közzé teszi Wenzel Gusztáv. Pest–Bp. 1860–1874.
- CDH = Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI. Ed. Georgius Fejér. Budae 1828–1844.
- DF = MNL OL, Diplomatikai Fényképgyűjtemény
- DL = MNL OL, Diplomatikai Levéltár
- Gombos, Cat. = Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendantium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC. Collegit ... Albinus Franciscus Gombos. I–III. Bp. 1937–1938.
- Györffy, Földr. = *Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza.* I–IV. Bp. 1963–1998.
- MGH = Monumenta Germaniae Historica
- MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest
- Reg. Arp. = Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica. I–II/1. Szerk. Szentpétery Imre. Bp. 1923–1943. II/2–4. Szentpétery Imre kéziratának felhasználásával szerkesztette Borsa Iván. (Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 9., 13.) Bp. 1961–1987.

- SRH = *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. I–II. Bp. 1937–1938. (Reprint: 1999. Az Utószót és a Bibliográfiát összeállította, valamint a Függelékben közölt írásokat az I. kiadás anyagához illesztette és gondozta Szovák Kornél és Veszprémy László.)*
- Zichy = *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeo. I–XI. Szerk. Döry Ferenc, Kammerer Ernő, Nagy Imre, Nagy Iván, Véghely Dezső. Pest–Bp. 1871–1915.; XII. Szerk. Lukcsics Pál. Bp. 1931.*
- ZsO = *Zsigmondkori oklevéltár. I–II. (1387–1410). Összeállította Mályusz Elemér. Bp. 1951–1958.; III–VII. (1411–1420) Mályusz Elemér kéziratát kiegészítette és szerk. Borsa Iván. Bp. 1993–2001.; VIII–IX. (1421–1422). Borsa Iván – C. Tóth Norbert. Bp. 2003–2004.; X. (1423). C. Tóth Norbert. Bp. 2007.; XI. (1424). C. Tóth Norbert – Neumann Tibor. Bp. 2009.; XII. (1425). C. Tóth Norbert – Lakatos Bálint. Bp. 2013. (Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 1., 3–4., 22., 25., 27., 32., 37., 39., 41., 43., 49., 52.)*

A városi régészeti kutatás nehézségei a millennium után

*Esettanulmány a Dunakanyar két városából,
Vácról és Visegrádról*

A városi régészet előtt kettős kihívás áll: a múlt és a jelen igényeinek – az értékmegtartásnak és az értékteremtésnek egyenrangú figyelembevétele. A város múltja többnyire láthatatlanul húzódik a modern építmények alatt: az egykori házak, településmagok, tájformák a város kultúrtörténeti kincsét alkotják, s ez a múlt a város alakulására, térszerveződésére is komoly hatást gyakorol. Ugyanakkor jelenre, a város folyamatos fejlődése, megújuló, újjáépülő, új igényeket kielégítő városrészei, építményei, terei – kellő odafigyelés híján – kétségtelenül el is pusztíthatják ezt az örökséget. A mai értelemben vett városi régészet, az építkezéseket megelőző régészeti kutatás (gyakran csak leletmentés) Magyarországon az 1970-es években meginduló gépesített építkezéseknek köszönhető. A felgyorsult ütemű munkák nagyobb számú feltárást eredményeztek, egyszersmind nagyobb veszélynek is kitéve a régészeti örökséget. Az új körülmények által életre hívott kutatási forma problémakörének az 1970-es évektől kezdve a tudományos életben is figyelmet szenteltek.¹ Annak ellenére, hogy a történeti városmagok megóvása érdekében azóta megszületett nemzetközi egyezmények védik a régészeti örökséget,² a régészeti tevékenység mintegy 40 éve megfogalmazott nehézségei ma is érvényesek. Az elmúlt két évtized számottevően fellendülő városfejlesztései, az egyre újabb építési technológiák alkalmazása mind a fővárosban, mind a vidéki városokban, de a határokon kívül is – akár csak a közeli Bécset, Pozsonyt tekintve – új kihívások elé állítják a városi régészetet és örökségvédelmet. A kutatás összetett: több különböző szakma feladatának megszervezésétől és összehangolásától kezdve a tudományos igényű elvárásokat, az eredmények gyors hasznosíthatóságát igényli mind a tudományos életben, mind a városfejlesztésben, a művelődésben és az idegenforgalomban, amely sokféle feladat egyidejű ellátását jelenti. Az 1970-es években megfogalmazott kérdések némelyikével, a munkaszer-

¹ Póczy Klára: Aquincumi kutatások (1973–1982) és a városi ásátások problémái. *Archaeologiai Értesítő* 113. (1986) 15–31.; Zsidi Paula: Az örökségvédelem speciális területe: a városi régészet. In: *Magyar régészet az ezredfordulón*. Szerk. Visy Zsolt. Bp. 2003. 28–30.; Laszlovszky József–Miklós Zsuzsa – Rombányi Beatrix – Szende Katalin: *Középkori városaink régészete*. Uo. 364–372.

² Wollák Katalin – Zsidi Paula: A régészeti örökség védelmének jogi háttere és fővárosi gyakorlata. In: *Vándorutak Múzeumi örökség*. Tanulmánykötet Bodó Sándor tiszteletére 60. születésnapja alkalmából. Szerk. Viga Gyula, Holló Szilvia, Cs. Schwalm Edit. Bp. 2003. 241–255. A régészettel kapcsolatos legfontosabb jogszabályok: <http://regeszet.org.hu/regeszeti-jogszabalyok>. (Magyar Régész Szövetség honlapja. 2013. okt. 29.)

vezés, a kutatási módszerek és a városi örökségvédelem nehézségeivel ma is folyamatosan szembesülnek a kutatók, megoldási kísérletével nemzetközi együttgondolkodásra készítette az érintett szakembereket.³

A következő sorokban két kisebb magyarországi városban, Vácott és Visegrádon szerzett tapasztalatokkal kívánjuk gazdagítani a városi kutatás problémakörét. A két Duna-menti, hasonló történelmi gyökerű település nem hasonlítható a nagyvárosok, Budapest, Bécs építkezési kedvéhez, de saját léptékében ugyanazokkal a problémákkal találkozunk. Vácott és Visegrádon az elmúlt évtizedek tudományos eredményeit, s az ezekhez vezető kutatás tanulságait, nehézségeit vázoljuk fel, bízva abban, hogy a városi örökség kutatása és védelme módszertani kérdéseinek felvetése az utóbbi évek tendenciáját követve tovább gyarapszik majd.⁴

Kutatási lehetőségek

A történelmi város meghatározásának nehézségei köztudottak, időről időre újabb kísérletek születnek rá.⁵ Hasonló nehézséget jelent – elsősorban a törvényi háttér megteremtéséhez – a városi régészet definiálása, illetve a történelmi városmag fogalmának meghatározása.⁶ Vác és Visegrád esetében ennek meghatározása, a városok méreténél fogva, egyszerűbb. Vác gyökerei a magyarsághoz és Szent István egyházszervező tevékenységéhez köthetők, történelmi magjának térbeli kiterjedése pontosan körülhatárolható a 15. században felépült városfallal. A városfal 15–18. század közötti fennállása meghatározza a történelmi város arculatát, földrajzi kiterjedését, amelynek térszervező nyomai a mai városban is tetten érhetők.⁷ Visegrád Váccal szemben római alapokon nyugszik, középkori története több településközpontozáshoz köthető. A Váccal egy időben történt kibontakozása, kiemelkedő jelentősége, majd Duna-menti településmagjának várossá alakulása tekinthető a mai település előzményének. Történelmi városmagja nem határolható

³ Például Bécs – Budapest viszonylatában: Vindabona – Aquincum. Probleme und Lösungen in der Stadtarchäologie. Problémák és megoldások a városi régészetben. Red./Szerk. Zsidi Paula, Láng Orsolya, Szu Annamária. (Aquincum Nostrum II. 5.) Bp. 2009.

⁴ A középkori régészeti kutatás feltárási, közlési módszertanáról, a városkutatás problémaköréről a középkori városi régészet atyja, Holl Imre értekezett legújabbban, munkái alapvetőek. *Holl Imre: Középkori régészet: egy interdiszciplináris tudomány módszertani kérdései.* Archaeologiai Értesítő 130. (2005) 181–194.; *Uő: Középkori régészet II. A keltezés módszertana.* Archaeologiai Értesítő 134. (2009) 117–129.; *Uő: Mittelalterarchäologie IV – Stadtarchäologie.* Acta Archaeologica 62. (2011) 381–420.

⁵ *Szende Katalin: Városkutatás és rezidencia-kutatás. Európai helyzetkép és magyar eredmények.* In: Urbs. Magyar várostörténelmi évkönyv VII. Szerk. Kenyeres István. Bp. 2012. 11–12.

⁶ *Zsidi Paula: Városi feltárás.* In: Régészeti kézikönyv. Főszerk. Müller Róbert. Bp. 2011. = <http://regeszet.org.hu/regeszeti-kezikonyv>. (Magyar Régész Szövetség honlapja. 2013. okt. 29.); *Uő: Integrált kutatások: A városi régészet.* In: Régészeti kézikönyv i. m.

⁷ *Kubinyi András: A középkori Vác 1526-ig.* In: Vác története I. Szerk. Sági Vilmos. (Studia Comitatus 13.) Szentendre 1983. 49–76.

körül olyan pontosan, mint Vác esetében, több korszakhoz köthető, eltérő helyszíni településmagjai együttesen jelölik a történeti Visegrádot.⁸

*1. A „hogyan” kérdése:
feltárásmódszertani és munkaszervezési kérdések a két városban*

Lelőhely területi kiterjedése

Vácott az utóbbi évtizedek régészeti munkáinak többsége a középkori német város területére esett. A nagyarányú leletmentések az 1980-as évek második felében indultak meg, majd az ezredforduló környékén a beruházások ugrásszerű növekedésével megsokszorozódtak.⁹ Ide tartozik a német város főterén álló, mára elpusztult középkori plébániatemplom feltárása, az egykori udvarok, kertek területére eső mélygarázs helyszínének, továbbá a városkapuknak, valamint az egyes telkek területének kutatása az egykor ott húzódó épületek, pincék, kutak maradványai-val.¹⁰ Visegrádon elsősorban a mai városközpont, a feltételezett 14. századi magyar város területén folytak feltárások: több telket átfogó nagyobb, beépítetlen területen, illetve mai telkek területén, ott – Váchoz hasonlóan – középkori eredetű épületekkel, udvarokkal, kutakkal.¹¹ Mindkét városban gyakori probléma volt, hogy az előkerült régészeti örökség az építési, azaz a kutatható terület határain túl is áthúzódott, mind mélységében, mind felszíni kiterjedésében. A feltárható terület kiterjesztése idő- és költségfüggő volt: bár volt arra példa, hogy az építetők elfogadták és biztosították a feltárás bővítésének szükségességét, többnyire le kellett mondani az adott területen kívül eső jelenségek feltárájáról. Az adott régészeti emlék teljes összefüggésében való megismerése gyakran tehát nem történt meg.

Anyagi háttér, időráfordítás

A környezetvédelemben is ismeretes „polluter pays” (= szennyező fizet) elv alapján a régészeti feltárás költségeit az építető fedezte – legalábbis egyelőzetesen el-

⁸ *Feld István*: Visegrád. In: Magyar művelődéstörténeti lexikon. XII. Főszerk. Kőszeghy Péter. Bp. 2011. 452–467.

⁹ *Miklós Zsuzsa*: 15. századi telepnyomok Vácott a Széchenyi utcában. *Archaeologiai Értesítő* 113. (1986) 237–254.; *Uő*: Leletmentés a középkori Vác területén. (Széchenyi u. 3–7.) Váci könyvek 5. (Új sorozat) 1991. 7–108.; Magyarország régészeti topográfiája 9. Pest megye régészeti topográfiája. A szobi és a váci járás. XIII/2. Szerk. Torma István et al. Bp. 1993. (a továbbiakban: MRT).

¹⁰ A kutatásokat Batizi Zoltán, Mészáros Orsolya, Miklós Zsuzsa, Rác Tibor Ákos, Tettamanti Sarolta végezték. L. Régészeti kutatások Magyarországon kötetek 2000–2012. között; valamint: *Batizi Zoltán et al.*: A váci német város középkori polgársága. Vezető a Tragor Ignác Múzeum régészeti kiállításához. Vác 2012.

¹¹ *Mészáros Orsolya*: A Visegrád késő középkori város déli városmagjában végzett 2003–2004. évi ásatások új topográfiai eredményei. In: *Urbs. Magyar várostörténeti évkönyv* IV. Szerk. Á. Varga László. Bp. 2009. 51–71.

fogadott árajánlatig. Az ásásra fordítható időtartam szintén egy előzetesen közösen megállapított időtartamot ölelt fel. Annak ellenére, hogy az adott helyszínnek környezete jól kutatott volt, a környező topográfiai adatok, geotechnikai és egyéb előkészítő vizsgálatok körvonalazták a lelőhelyek jellegét, többször nem várt régészeti emlékek változtatták meg a kutatási tervet. Az építkezési ütemtervek, a több munkafázis egymásra épülése miatt azonban az előzetesen elfogadott időtartamtól nem, vagy csak alig lehetett eltérni. A meghatározott idő- és pénzráfordítás miatt a területeket (még a régészeti érdekltség kiterjesztése nélkül sem) soha nem lehetett a teljesség igényével, teljes alaposággal feltárni. Problémaként fordulhattak elő a következők: a modern kori feltöltés gépi eltávolításának túlzott mértéke időbeli vagy megfelelő szakmai kontroll hiányában; gazdag rétegzettségű részterületek rétegsoronként, vagy betöltési szintenként történő, minden bontási fázist külön rögzítő teljes dokumentálása; a leletanyag minden esetben szakszerű kiemelése, tárolása; a több szakmát képviselő munkatársak folyamatos, illetve adott pillanatban való jelenléte; speciális műszaki megoldásokat kívánó munkafázisok elvégzése. A váci mélygarázs feltárása során a modern feltöltés gépi eltávolításának különböző mértéke, a munkálatok előtt tájékozódó kutatóár(k)ok megnyitásának elmaradása, részterületek történeti összrétagsorának teljes körű feltárása és dokumentálása, szelvényfalak teljes átbontásának hiánya bizonyult problémának, amelyet súlyosbítottak az időjárási körülmények, a januári fagyok például egyes részterületek feltárását ellehetetlenítették. A visegrádi, közel másfél hektár területű feltárás (ún. új városközpont), amelyhez hasonló léptékű a középkori városmag területén korábban még nem fordult elő, szintén nem tekinthető teljesnek. A magas, 2–4 méter vastagságú modern kori rétegsorok teljes felületben történő eltávolítása (min. 40 000 m³) anyagi okokból nem volt lehetséges, ezért csak kutatóárokokkal lehetett feltérképezni a területet. Épített örökség, vagy komolyabb kiterjedésű régészeti jelenség esetén lehetett teljes felületben kibontani a maradványokat. Végül ismert probléma, hogy a terepi munka után következő feldolgozási tevékenységnek a beruházók már nem biztosítottak anyagi háttérrel (vagy csak minimálisat), annak finanszírozását a feltáró intézménynek kellett megoldania. Az alapprobléma tehát az, hogy a finanszírozás mértéke és a feltárással szánt idő hossza erősen befolyásolja a kutatás igényességét.

Építési technológia és kutatási módszerek

A váci mélygaráznál a mélyépítés-jelleg a területen található kutak és pince feltárása szempontjából kifejezetten előnyös volt. A nagy mélységbe, jóval az antropogén rétegek alá nyúló földkitermelés, és az ezzel egyidejű, a teljes feltárási terület ipari léptékű fokozatos víztelenítése elősegítette a magas talajvízszint miatti, hagyományos régészeti módszerekkel kivitelezhetetlen kútfeltárást. Az építető munkálataival párhuzamosan szisztematikusan vissza lehetett bontani a kutakat, betöltésüket kiemelve, teljes építési struktúrájukat megfigyelve. Hasonló történt egy, az eddig közölt pincék között egyelőre igen ritka fapince eseté-

ben: annak betöltését és szerkezetét lépésről lépésre fel lehetett tární, rögzíteni, majd elbontani.¹²

A mélygarázs rőfalainak helyén az építési technika miatt nem lehetett kutatást végezni. Ennek felszíni kiterjedése azonban elhanyagolható volt.

A szelvényrendszer, a kutatóárkok és a teljes felületű bontás egyidejű alkalmazása egy-egy lelőhelyen belül változó. Ezt az adott (rész)terület régészeti jellege, valamint az anyagi- és időráfordítás határozta meg.

Újkori épület, vagy épületrész elbontására az alatta húzódó középkori maradványok feltárása érdekében Visegrádon és Vácott is volt példa. Visegrádon a késő 15. századi, a nemzetközi kutatásban is kiemelkedő jelentőségű üvegműhely egy olyan középkori eredetű nemesi kúriában helyezkedett el, amelyet – kisebb átépítésekkel – a 20. század derekáig laktak. Alaprajzi elrendezése és homlokzatának barokk és modern maradványai ezért önmagában is értéket hordoztak. Szükséges dokumentációjuk után bontásra ítéltettek, hogy a középkori maradványok hozzáférhetővé váljanak. A váci mélygaráznál mindössze egy igen nagyméretű újkori falmaradvány (egy pince része) húzódott, keresztülvágvva a középkori rétegek egy részét. A bontásra ítélt fal erősen roncsolta a korábbi rétegsorokat, azonosításuk és felmérésük a falalapozás alatti 50–80 cm szakaszon lehetetlen volt.

A megtartandó emlékek sorában Vácott, ugyanezen a helyszínen vitatott volt a középkori városfal és egy belesatlakozó falmaradvány elbontása. Mindkét falrészlet már erősen pusztult volt a 18–19. századi kőkitermelés miatt. A mélygarázs-építés nem tette lehetővé megtartásukat, de rossz minőségük és az a körülmény, hogy a városfalnak a település több pontján jobb állapotú részletei kerültek elő, nem vonták kétségbe a hatóság által engedélyezett elbontást. Visegrádon sajnos volt példa arra, hogy jó állapotú középkori fal, falrészlet a lakosság gondatlanságából vagy szándékosságából került elbontásra.

2. Az eredmények: a két város leletmentéseinek, kutatásainak hozadéka

Az elmúlt évtizedekben a Vácott és Visegrádon végzett új kutatások elsősorban az alábbi kérdésekben hoztak eredményeket. 1. a városok korai időszak, a preurbánus település; 2. éghajlatváltozás, folyószintváltozás, építkezés kérdései; 3. topográfia (városrészek, utcahálózat, városfal); 4. lakóépületek, pincék; 5. templomok; 6. piac kérdése.¹³

¹² A mélygarázs leletmentésének monografikus feldolgozása kéziratban van. Előzetes jelentés: *Mészáros Orsolya*: Vác–Piac utca (Mélygarázs építését megelőző régészeti feltárás). In: Évkönyv és jelentés a Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat 2008. évi feltárásairól. Szerk. Kvassay Judit. Bp. 2010. 67–70. A pincéről: *Mészáros Orsolya*: Fapince a váci német hospes-település területén. In: Évkönyv és jelentés a Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat 2008. évi feltárásairól. Szerk. Kvassay Judit. Bp. 2010. 177–196.

¹³ A magyarországi városkutatás új eredményeinek összefoglalásában ezek egy része előfordult: *Holl I.*: *Stadtarchäologie* i. m. 385–387., 400–402.; *Szende Katalin*: A Kárpát-medence középkori

A városok korai időszaka

Vácott az elmúlt évek ásatási eredményei túlnyomórészt a középkori német város helyrajzának ismereteit gazdagították. A történeti adatok szerint a német város kialakulása a tatárjárás utáni helyreállítás időszakának köszönhető. A betelepített német lakosokról az 1270-es évektől maradt fenn egyre több adat. Magát a városrészt a magyar várossal együtt 1319-ben említették először a Szent Jakab ágostonos kolostor alapítása kapcsán.¹⁴ A korai város magját, kiterjedését a mai ismeretek még nem tudják pontosan meghatározni. A német város későbbi központjában, a Március 15. tér környékén már találtak Árpád-kori falusias jellegű településcsírát.¹⁵ A tértől keleti irányban, a Piac utcai mélygarázs-lelőhely és a Káptalan utca 20., 24. számú telkek területén 6–8 méter széles, északkelet–délnyugati irányú kettős árok hosszú szakasza került elő. Valószínű, hogy térelválasztó szerepe lehetett, nem kizárt, hogy a korai német és magyar várost választotta el egymástól. Az árokrendszer szűk környezetében nem volt településnyom; távolabb, a magyar város irányában Árpád-kori leletekkel, cserépbográcstörredékekkel keltezhető tűzhelyek, kisebb gödrök húzódtak, de kifejezett településnyomok nem; ezzel szemben a német város irányában viszonylag közel, kisebb, faszervezetű, enyhén földbe süllyesztett építmények álltak. A 15. századra az árkokra már nem volt szükség, feltöltötték őket.¹⁶

Visegrádon az elmúlt évek ásatásai kimutatták, hogy a királyi vár alatt kialakuló preurbánus település nyomai a teljes település területén megtalálhatók. A 14. század második felében egységesen felépített királyi palota és a mintegy fél évszázaddal később épített ferences kolostor, valamint a mai városközpont területén előkerült 13. századi településmaradványok (kemencék és gödrök hasonló korú leletanyaggal) mutatnak a betelepített német lakosság térnyerésére.¹⁷

Az éghajlatváltozás és a városépítészeti összefüggései

A városokban folyó pince- és kútfeltárások mutattak a történeti vízszintváltozásokra: a lakóépületek padlószintjeinek, valamint a kutak vízszelő mélységének változásai a talajvízszint mozgását tükrözték, ez pedig szorosan összefüggött a folyó vízhozamának változásával. A talajvízszint változása erősen befolyásolta a városi építkezéseket. A 13–15. században szárazabb és melegebb éghajlattal lehetett számolni: mindkét városban alapvető hasonlóság, hogy a 13–15. századi terepszint a maihoz viszonyítva jóval alacsonyabban húzódott. Az épületek, pin-

városainak régészeti kutatása az elmúlt két évtizedben. In: A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon. I–II. Szerk. Benkó Elek, Kovács Gyöngyi. Bp. 2010. 152., 155., 158.

¹⁴ *Kubinyi A.*: Vác i. m. 63.; Monumenta Ecclesiae Strigoniensis. Ordine chron. disposit, dissertationibus et notis illustravit Ferdinandus Knauz. I–II. Esztergom 1874–1882. II. 768.

¹⁵ MRT 432–438. (31/3g. lelőhely); *Tettamanti Sarolta – Batizi Zoltán*: Térből térre. A Szent Mihály-templom régészeti kutatásainak eredményeiről. Vác 2006. 6–7.

¹⁶ *Mészáros O.*: Piac utca i. m. 68.; *Rácz Tibor Ákos*: Vác, Káptalan u. 14. In: Régészeti kutatások Magyarországon 2009. Szerk. Kisfaludi Júlia. Bp. 2010. 381.

¹⁷ *Mészáros Orsolya*: A késő középkori Visegrád város története és helyrajza. Visegrád 2009. 24.

cék, utak, más városi objektumok mintegy 0,5–3,5 méterrel húzódtak mélyebben a mai átlagos terepszintnél. A kutak víznyerő szintje a mai utcaszinttől 5–8 méterrel volt mélyebben. Visegrádon az alacsonyabb középkori objektumok a terep fokozatos lejtését mutatták a várhegy oldalától a Duna-partig. A Dunaparton szélesebb sáv került beépítésre, mint ma, amelyet azután az újkorban feltöltöttek. A 16. századtól a terepszint fokozatosan és határozottan emelkedni kezdett, ami az éghajlatváltozás okozta talajvízszint-emelkedéssel, valamint antropogén hatásokkal, a törökkori háborúk utáni tereprendezéssel, újránépésítéssel és településfejlesztéssel hozható összefüggésbe. A 16–17. századi kisjégkorszak első jelei már ekkor, sőt a 15. század végén megmutakoztak. Mindkét település vertikálisan mozdult el, azaz szintfeltöltések, tereprendezések nyomai észlelhetők. A korábban használt pincéket gyakran elhagyták, és a kutak víznyerő szintje is magasabbra került. A késő középkori alacsonyabb terep- és talajvízszint azt jelzi, hogy a Duna folyó átlagos vízhozama nagy valószínűséggel kisebb lehetett a mainál, s alacsonyabb árvízi aktivitással lehetett számolni. A folyó átlagos középkori vízszintjét nem lehet pontosan megbecsülni: a folyó helyzete Visegrádon és Vácott eltérő. Míg Vácnál a Duna alluviális, saját hordalékanyagán áramlik, addig a Visegrádi-szorosban érintkezik az alapkőzettel. A sziklafelszín kemény kőzete befolyásolja a folyó alakját, így feltételezhető, hogy a vízhozam változása ezen a ponton ténylegesen tükröződött a folyó szintváltozásában, süllyedésében, emelkedésében. Ezzel szemben Vácott a víz mozgása a folyó alakját oldalirányú elmozdulással, mederváltozással is megváltoztathatta. A két településnél a késő középkorban a vízhozam alacsonyabb lehetett a mainál, s Visegrádon feltehetően alacsonyabb vízfelszínnel is lehetett számolni.¹⁸

Topográfiai kérdések

Elsősorban Visegrádon számolhatunk új topográfiai eredményekkel. Ez az elmúlt évtizedek nagy léptékű ásatásainak és az írott források topográfiai adatai összegyűjtésének eredménye. A források és az ásatási eredmények a magyar és német város helyszínét hozzávetőlegesen megállapították, noha a kettő érintkezési módja, a feltételezett városfal, és annak kapui ismeretlenek. Sikerült a középkori patakvonala és az utcahálózat egyes elemeit meghatározni, elkülöníteni házcsoportokat, a telekrendszert felvázolni, a város és a királyi palota kapcsolatát pontosítani, valamint a városi anyagi kultúra és a kézművesség kapcsán új műhelyeket és leleteket megismerni.¹⁹

Vácott a pincekutatás világított rá arra, hogy a középkori és újkori helyrajz között folytonosság mutatható ki. A feltárt nagyszámú késő középkori pince a 18. századi eleji Althann-féle telekkönyvi térképre vetítve arról tanúskodik, hogy az akkor rögzített utcák és telkek nagy része még a 15–16. századi pincefalakhoz

¹⁸ *Mészáros Orsolya – Serlegi Gábor: Környezeti változások hatása a középkori településviszonyokra a Dunántúlon. Archaeologiai Értesítő 136. (2011) 228–229.*

¹⁹ *Mészáros O.: Visegrád város i. m. 63–94.*

igazodott.²⁰ A késő középkorban kialakult utcahálózat az újkorban is, sőt jóformán napjainkig fennmaradt. A legutóbbi években a városi házak mögötti telkek, kertek szerkezetéről, az ott álló építményekről tudtunk meg többet.²¹ További eredmény a városfal több szakaszának, valamint a városi kapuknak a feltárása. A középkor végén felépült fal átlagosan egy méter széles volt, kívülről kettős árok vette körül. A török háborúk alatt rossz állapotáról írnak, ugyanakkor több ponton mégis a fal megerősítését lehetett megfigyelni. Két kapuja, a Hatvani-kapu és a Révkapu 1660 körül még állt; az északi Bécsi-kapuról nem maradt írásos emlék, de feltárt maradványai a Hatvani-kapuvallal rokonítják. A Duna közelében ma is áll a Hegyes-torony, amely az 1718. évi Althann-térképen is jól látszik.²²

Lakóépületek, pincék

Pincék kérdésében elsősorban Vácott vannak új eredmények. Több telken sikerült feltárni olyan pincéket, amelyek gyakran a középkor óta folyamatosan használatban vannak. Az eddig ismert pincék többsége kisebb méretű volt, néhány nagyobb pince a központi területeken állt. A pincék többsége a lakóépület alatt hosszan elnyúlva vagy a mögött helyezkedett el. A nyílásokat faragott kövekkel látták el, boltozatuk dongaboltozat, általában földpadlójuk volt. A házak alatti gyakori pince kialakítása a Vác fölötti dombok aktív szőlőtermesztésére és a bortárolásra vallanak.²³ Egy esetben sikerült egy, a kőpincéknél korábbi, a 13. század végétől a 14. század végéig használatban levő, fából épített pincét is feltárni.²⁴

Visegrádon elsősorban a lakóházak kérdésében jutott új eredményekre a kutatás. A városban feltárt épületek lakóházak és műhelyépületek voltak, gyakran a két funkció időben egymást követte. Ennek, valamint a több különböző épülettípus meglétének oka a 14. századi nemesi-főúri építkezésben kereshető. Az udvar körül élő nemesek rendelkezhetek a nagyobb, jelentősebb épületekkel, míg azok familiárisai a kisebb házakban lakhattak. Ez lehet az oka annak, hogy a visegrádi telkek a szokványos városi telkeknél nagyobbak lehettek. A telekadásvételek szomszédsági viszonyai, a feltárt épületek elrendezése s egy oklevél számszerű adata utal erre. Többféle műhely – fémfeldolgozó, üvegműves stb. – ismert a városból, házaik alaprajzi elrendezése és helyszíne egymástól eltérő volt.²⁵

²⁰ Miklós Zsuzsa: Vác középkori pincéi. (Váci könyvek 9) 1996. 66–68.

²¹ Mészáros O.: Piac utca i. m. 68–70.

²² Batizi et al.: Német város polgársága i. m. 5–6.; Batizi Zoltán: Vác, Bécsi kapu. In: Régészeti kutatások Magyarországon 2005. Szerk. Kisfaludi Júlia. Bp. 2006. 330–331.

²³ Miklós Zs.: Vác pincéi i. m. 64–69.; Rácz T. Á.: Káptalan u. i. m. 381.

²⁴ Mészáros O.: Fapince i. m. 177–196.

²⁵ Mészáros O.: Visegrád város i. m. 86–94.

Templomok

Az egyházi intézmények között legnagyobb eredménynek a váci német város Szent Mihály plébániatemplomának teljes feltárása tekinthető. A mai Március 15. téren, a tatárjárás után betelepülő németek számára épült templom első periódusa nem lehetett hosszú. Nem kizárt, hogy már ezt megelőzően is állt a helyén egy kisebb templom, amire csak a köréje temetett sírok utaltak. A 14–15. században a lakosság egy tekintélyes méretű (39×18,5 méter) kőtemplomot építtetett a régi helyére, déli oldalán mellékszentéllyel, közelében oldalkápolnával, északi részén később épült sekrestyével együtt. A templombelsőbe előkelők temetkeztek, az épület körül temető állt, amelyet kőfal vett körül.²⁶

A visegrádi városi templomok, a Szűz Mária-plébániatemplom és a Szent László-kolostor helyhez kötése régóta foglalkoztatja a kutatást. A város két, részlegesen feltárt templomát a maradványok jellege (díszítettség, sírkövek, belső elrendezés, a templomok kelezése) és az oklevelek helyszínleírásai nagy valószínűséggel azonosítják az írott forrásokból ismert, előbb említett templomokkal. A plébániatemplom azonosítása áll biztosabb alapokon. Ez, jelenlegi ismeretek szerint, a mai Fő utca hegyoldalában állt, körülbelül 60×15 méter kiterjedésű, díszes kialakítású templom volt, városi polgárok sírköveivel, kriptával, oldalkápolnával, festett falakkal, vörösmárvány kúttöredékekkel, egy nagyméretű toronnyal.²⁷

Piac kérdése

Piactér kutatásában csak részeredményekkel számolhatunk. Annak ellenére, hogy a városok legtöbbször – így Vácán is – a piac komoly városszervező elemnek minősült, beépítettségük miatt kutatásuk is nehezebb. A váci német város piactere a plébániatemplom körüli nyújtott háromszög alakú tér volt, körülötte a legelőkelőbb épületekkel. Valószínűleg a városháza is itt állt: a Szent Mihály-templomtól északra mintegy 20–30 méterre a középkor végén egy alapincézett épület állt, amit 1718-ra lebontottak, s csak 19,5×10 méteres pincéje maradt ránk. Ezt azonosították a középkori városházával.²⁸

Visegrádon a piactér pontos helye egyelőre ismeretlen. Egyes feltételezések szerint a Duna-menti gyéren beépített, de kőépületekkel – közöttük műhelyépületekkel – körülvett terület (az említett „új városközpont”) lehetett az, ugyanakkor néhány írott adat inkább arra mutat, hogy a Duna-parttól valamivel beljebb, az országút kiszélesedésében, a házak között húzódott. Nem kizárt ugyanakkor két piac megléte sem.

²⁶ *Batizi Zoltán*: Vác, Március 15. tér. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 2005*. Szerk. Kisfaludi Júlia. Bp. 2006. 331.

²⁷ *Buzás Gergely – Mészáros Orsolya*: A középkori Visegrád egyházainak régészeti kutatásai. *Magyar Sion* 44. (2008: 1. sz.) 87–97.; *Mészáros O.*: Visegrád város i. m. 46–49., 53–55., 205–206., 214.

²⁸ *Batizi et al.*: Német város polgársága i. m. 6.

3. A feltárások jövője, az eredmények hasznosíthatósága

A régészeti kutatások megszorodása és az ezzel járó adattömeg a kulturális örökség kezelésének és helyreállításának problémakörét is érinti. Ez a helyzet Vácot és Visegrádot sem kerüli el. Az utóbbi idő gyakori kérdése, elsősorban a leletmentő feltárások problémái kapcsán, hogy valóban szükséges-e mindent feltárni, illetve mennyiben engedhető meg a pusztulás/pusztítás mértéke. Városi ásatások során az egyre gyorsabban fejlődő építési technológiák következtében mind több olyan helyzet áll elő, amelyek a hagyományos módszerű régészeti feltárást lehetetlenné teszik, s ezáltal lelőhelyek pusztulhatnak el (részfalazás, cölöpalapozás, stb.) Elegendő lehet-e – legalábbis bizonyos ideig – a feltárás nélküli adattörzítés, a föld alatt húzódó régészeti örökség preventív módszerekkel történő rögzítése, kiterjedésének és korának lehetséges meghatározása egyéb adatok és források alapján, de mindenekelőtt az a kérdés, hogy mi térképezhető fel így, s mi nem. További fontos kérdés a bemutatás: mennyire szükséges helyreállítani a romos maradványokat, milyen építészeti formavilágot kell annak tükröznie, hogyan illeszkedjen bele modern környezetébe. A magyarországi városi maradványok között ma többféle rekonstrukciós példát és megoldást találunk. A két vizsgált város több, különböző felfogást tükröző emléke is ide sorolható (visegrádi királyi palota, váci Szt. Mihály templom, váci Bécsi-kapu). Végül az egyes építészeti elemek és megoldások után a teljes városkutatást figyelembe véve az egyik legfontosabb kérdés az, hogy a történeti város egykori topográfiai elemei és struktúrája mennyiben kell, hogy meghatározza a mai város építészeti szövetét, illetve megjelenjen-e abban.

Visegrádon a városkutatás fiatalabb az álló középkori emlékek – a várrendszer és a királyi palota – kutatásánál, amelynek oka elsősorban a középkori város mai beépítettsége, nehéz hozzáférhetősége. Az 1950-es évektől kezdődő, majd az 1990-es évek végétől intenzívebbé váló kisebb-nagyobb kutatások egyre több régészeti elemet, történeti adatot hoztak napvilágra. A kutatás ma még az adattörzítésnek, a feltárt építmények és leletek feldolgozásának és közlésének a fázisában van, de már fel-felmerül a jó állapotban megmaradt romok konzerválásának és jövőbeli bemutatásának a kérdése is (például a 15. századi üvegműhely esetében). Visegráddal szemben Vácot a városkutatás komolyabb múltra tekinthet vissza, a kutatás és a bemutatás problémája egyszerre van jelen, kérdés ugyanakkor – többek között – a magánkézben lévő telkek, pincék, házak emlékényagának állagmegóvása és fenntartása, jó állapotuk esetén bemutatathatósága, a városrendezésben a középkori elemek felhasználhatósága.